

megy a fafaragás – olyan kimagasló népművész faragómester nevével fémjelezve, mint Bálint András –, ez pedig a szó pozitív értelmében megfertőzte a tiszteletes urat, aki a hivatásos szakmabeliek féltékenységet is felébresztette, vagy felébreszthette, lelki fogékonysága és kezének munkája által. Erről beszélnek, tanúskodnak a datki unitárius egyházközség parókiájának székely kapujától kezdve – ahol mint mesterkisegítő segédkezett – a kálnoki templom kettős székely kapuja, amelyet teljes egészében ő készített, úgyszintén a Bodokon faragott székely kapu és a művészi igénnyel megfaragott kopjafák Bölön és Bodok temetőjében; az előbbi Albert Lőrinc unitárius lelkész síremlékét díszíti; az utóbbi pedig – életének nevezett – felesége és saját síremlékét koronázza. És a most elkészült remekmű, a templomunk előtt álló emlékmű, amely hőseinkre emlékeztet, és arra buzdít, hogy éljünk azzal a hittel, nemzettudattal, szabadon és felelősséggel, melyért életüket áldozták. Emlékeztet arra is, hogy igyekezzünk teljesíteni Széchenyi felhívását: szeressük, védjük, szépítsük és gazdagítsuk e hazát, mindannyiunk egyetlen közös otthonát. Ez ünnepély – a Millennium jegyében – Nemes Dénes 88 éves nyugalmazott, de építőmunkában és küldetésvállalásban fáradhatatlan lelkész érdeme. Hadd köszöntsük úgy, ahogy megilleti és megérdemli. Mélyen meghajtom előtte tiszteletem kibontott zászlóját; példaképemnek tekintve köszöntöm, és kívánom, hogy éljen még számos évet egészségben! Mint eddig, legyen továbbra is értékes tagja közösségünknek, egyházunknak és népünknek, melyeknek felvirágoztatásáért meghozta nem kérkedő, nem hivalkodó, hanem szerény, de mindig értékes áldozatát. Isten éltesse! [...] Ámen.

FEKETE ÁRPÁD

KÖSZÖNTÉS A BERDE-SERLEGGEL *

Az Istenben bízó, vallásos érzületű magyar ember dolgának végeztével szívesen ül asztala mellé, hogy hálát adjon a gondviselő jó Atyának, akinek áldásával előteremthette eledelét, megszerezhetette mindennapi kenyerét és kérje az Úr segítségét, oltalmát, további teendői elvégzéséhez, befejezéséhez.

Azt a tényt, hogy ma az unitárius egyház legfőbb kormányzati szervén, a Főtanácson részt vevőket a közebéd alkalmával a becses tárgyi emlékké vált Berde-serleggel köszönhetem – melyet megtisztelő megbízatásnak és kiüntetésnek tartok –, a szentivánlaborfalvi születésű jogásznak, ügyvédnek,

---

* Elhangzott 2001. július 23-án Kolozsváron az Egyházi Főtanács alkalmával

liberális politikusnak, a háromszéki kormánybiztosnak, a házsongárdi díszes síremlékben nyugvó nagy egyházi jótevőnknek, Berde Mózesnek tulajdoníthatjuk, valamint annak, hogy a hagyományápoló utókor megértette a Berde Mózsa által létrehozott jelentős anyagi és szellemi értékű alapítvány célját. Azzal, hogy teljes vagyónát az unitárius égyházra hagyatékolta, hozzájárult protestáns felekezetünk megerősödéséhez, a magyar értelmiség formálásához, neveléséhez, megmaradásunk érdekét szolgálva.

Családi örökségünk fontos ereklyéjeként tartottuk számon megboldogult édesanyánk egyik vallásos tárgyú jutalomkönyvét, melyet a kolozsvári Unitárius Kollégiumban szorgalma és példás magaviselete jeléül, mint osztálymásodik kapott. Iskoláztatása alatt, a harmincas évek elején, két éven át, ő is részese volt a diáknak mindennap kijáró Berde-cipónak. Házasságom révén a Berde-család zaláni ágával én is kapcsolatba kerültem.

Unitárius vallású identitásunk megőrzésének záloga, Erdély sokszínű népességének és a mások általi Istenben való hitnek a különféleképpeni értelmezése ellenére is, az egy igaz Istenben való hit. Nekünk, unitáriusoknak nem marad más alternatíva, küzdenünk kell az egy Istenben való hitünk megerősödéséért.

A történelem forгатagában, nehéz pillanatok idején születtek és születnek új eszmék, akkor, amikor a régiek válságba jutnak. A római birodalom bukása előtt több mint másfél évszázaddal államvallássá vált a kereszténység. A 16. században válságos helyzetbe jutott a magyarság. Így soraiban kedvező talajra letek a reformáció megújulást hirdető gondolatai. II. János király alias János Zsigmond erdélyi fejedelem és udvari papja, Dávid Ferenc rokon-szenveztek Erdélyben leelőször a Szentháromság tanát tagadó elvekkel. Utóbbi lett a kifejezetten egyistenhívő unitárius egyház első püspöke. Vallásunk jellemzői a nyitottság, a tolerancia és a szabadelvűség. Dávid Ferenc a történelemben először mondta ki a lelkiismereti és vallásszabadságot. Napjainkig az egyetlen magyar alapítású vallásként tartják számon. Egy ideig a mi egyházunk, az unitáriusoké volt az erdélyi magyarság legerősebb egyháza.

Mivel a fenti rövid mondatok egyházunk kialakulására és hitvallásunk lényegére vonatkoztak, sokszori elhangzásuk ellenére sem tekinthetők közhelynek. Átérezve a mondatok tartalmát, éppen velünk, a magyarokkal és unitáriusokkal szembeni tolerancia hiánya keltett bennem aggodalmat.

Csendes, békés, nyugodt életet, vallásos szellemű világot tudna kialakítani az emberiség a földgolyón, ha egyesekben nem volna hatalmi vágy, s olyan törekvés, hogy mások felett uralkodjanak. A mostani történelmi körülmények között nemcsak magyarságunkra, hanem a hitünkre törő rosszindulatú viszonyulások is az összefogásra sürgetnek. Jött a tatár, a török, az osztrák, az orosz. El is mentek. De ma is van aki úgy szeretne megszabadítani a vízbefulladásától, hogy fejünkre hágjon. Mátyás király örökségének sikeres folytatóivá kell lennünk, mert... abban a háborúban, amit a „török” ellen viselünk, igen sok emberre van szükségünk.” Szabad-e olyan kijelentést ten-

ni, egyáltalán megfogalmazni – ki tudja milyen valláspolitikai célból, hogy csak a Trinidadusban hívő vallásokat tekinthetik történelmi egyháznak? Nagyon találónak tartottam történelem-filozófia szakos kollégámnak az érettségi vizsgán elhangzott kijelentését: „Számbelileg ugyan az egyistenben hívő unitáriusok aránylag kevesen vannak, pedig az emberiség nagy része az unitarizmus szellemében gondolkodik.”

Az unitarizmus eszméjének szellemissége, a nyitottság, a tolerancia, a szabadelvűség, az Istenről alkotott nézet és az őt formáló kép tisztelete és őt imádása, Jézus általunk ismert és értékelt szenvedése az unitárius hívekben rejlő egyéni értékek szolgálják egyházunk felemelkedését, megerősödését.

A 19. században meg lehet-e érteni azt a felfogást, hogy a Trianon óta üldözött kisebbségben élő erdélyi magyarokat segíteni szándékozó, a Parlament által 92 százalékban megszavazott magyar státustörvény ellen tiltakozzon a többség? Lehet-e, szabad-e visszautasítani a szegénynek a nemes lelkű és anyagiakban is gazdagabb anyaországban élő nemzet segítségét, hogy az azonos nyelvű, kultúrájú, vallású és lelkivilágban ugyanolyan érzelmekkel rendelkező magyar megmaradását biztosító segélylehetőség ellenségeskedést váltson ki az uralkodó nemzet részéről? Jó volna megfogadni *Szent István* intelmét: „...semmi sem emel fel, csakis az áldozat, semmi sem taszít le, csakis a gög és gyűlölettség.” A trianoni történelmi machináció egy birodalomnak s főleg egy nemzetnek, a magyarnak készítette elő tendenciózusan a hanyatlását, a pusztulását.

Odüsszeusz találmánya, a trójai faló, a törbe csalt ókori város virágzó civilizációja központjának, Trójának a pusztulását jelentette. Fondorlatos invenció volt. Odüsszeuszt, az eszmei szerzőt az istenek legalább érdemszerűen megbüntették. Vajon a történelemben valaha bűnhődni fog-e egyszer valaki az igazságtalan döntésért? Ne engedjük, hogy Trója sorsára jussunk.

Nem tapsolhatunk szívből annak, hogy terhünkre új nemzetek erősödtek meg a hajdan magyarlakta területeken, s folyamatban van újabb természeti népek megerősödése, mert ez további sorvadásunkhoz vezet, s mindig aktuálissá teszi Tompa Mihály közismert sorait a *Gólyához* című verséből: „Repülj, repülj és délen valahol / A bujdosókkal ha találkozol: / Mondd meg nekik, hogy pusztulunk, veszünk, / Mint oldott kéve széthull nemzetünk...”!

Történelmi múltunkra, hagyományainkra kell alapoznunk jövőnket. Nem más, a magyar hivatott jövőjének megteremtésére.

Kerek évfordulók kapcsán minden szervezett emberi közösség igyekszik számot adni a rövidebb vagy hosszabb ideig tartó időszak alatt felhalmozott anyagi és szellemi értékekről s körvonalazni a jövő perspektíváját. Nekünk magyaroknak, függetlenül attól, hogy kit hová sodor az anyaországtól az élet vihara, a közelmúltban erre a legjobb alkalmat a honfoglalás millecenáriumi és a magyar államalapítás, valamint a kereszténység felvételének millenniumi ünnepei szolgáltatták. A hosszantartó ünnepi hangulatban nekünk, magyaroknak volt mire emlékeznünk. Ezt megtettük. Méltattuk elődeinknek a mindenkori nehéz időkben való bátor kiállását, s büszkén tapostuk

végig dolgoz, harcos anyáink, apáink lábnyomaival kivert útját, elismerve azt, hogy ők azért fogtak fegyvert, hogy az utókornak hazája maradjon (ezért szeretnék én minden mai erdélyi lakost legalább dédnagyapja sírhantjához állítani). Elődeink azért ültettek termő fát, hogy utódaik élvezettel fogyasztsák annak gyümölcsét, ugyanakkor azonban az ő feladatuk ápolni a törzsét, gondozni gyökerét, védeni koronáját. Az utókor vegye tudomásul, hogy a történelem kereke nem áll meg. Vállalniuk kell a megmaradáshoz szükséges terhek tovább viselését! A teherviselés nem könnyű feladat. Nehéz időkben fogalmazódtak meg Zrínyi Miklós szavai is: „...nem másra használ eleink tündöklése nekünk, hanem, hogy égő szövétneknél, fényes fátklánál fussuk a mi életünk pályáját.” Valamit nekünk is örökölni kell hagynunk unokáinkra, mert *Tamási Áron* szerint csak most, amíg élünk „Miénk a fény, amit lelkünkbe fogadtunk, s a föld, amelyben élünk és halunk”.

Vajon a nagy történelmi évfordulók kapcsán elemeztük kellően lelkiismeretünket? Vajon elég toleránsak vagyunk-e? Tiszteljük-e kellően embertársainkat?

Hiszem, hogy az ember hivatástudattal van megáldva. Az életet ennek szellemében élheti meg. Hiszem, hogy bárki, ha hivatástudattal tölti be és végzi el feladatát, akkor megszépül a Föld. Nehéz az okosabb embernek tanácsot adni, de ha valaki környezetéből lelkészi pályára készülne, s megkérdezné, hogy milyen tanácsot adnék, így summáznám azt: ha azt akarod, hogy híveid szeressenek, őrizd meg a békét egyházközségedben, végezd pontosan a lelkészi szolgálatodat, légy példamutató a családi életben, neveld Istenben hívökké a fiatalokat, s az okos és jó embernek is tudj tanácsot adni. Ennek utána pedig idézném *Victor Hugó*-t: „úgy élj, hogy ahol vagy, ne vegyenek észre, de ahonnan elmentél, érezzék hiányodat!”

Szeretném megérni, hogy ha történelmi múltunkat idézzük, ne csak szomorú képek peregjenek le előttünk, hanem egy boldog jelen és egy napfényes jövő is megjelenítődjön. Ennek illusztrálására zajzoni Rab István sírfeliratát idézem: „*Nemzete s neve Rab vala, de szabad a lelke s a dala*” valamint Zrínyi Miklós *Tavasza* című versét: „*Ím, most ifjaik megvénült esztendő, / Tavaszra fordul a téli kemény ütő, / Újul föld, frissül víz, vigadik az erdő. / Teli szép madarakkal a magas levegő*”.

A magyar ember munkájának végeztével, eledele elfogyasztása előtt, alatta és utána szívesen elfogyaszt egy pohárával a saját maga, komája, a tiszteletes úr és mások egészségére, kölcsönösen biztatva, bátorítva egymást.

Pohárköszöntőm befejezésének végén emelem a nagybecsű Berdeserleget mindnyájunk egészségére s az egy igaz Istenben hívő unitárius egyház jelenére és megerősödésének jövőbeni reménykedésére a hagyományos unitárius köszöntéssel: Isten áldja meg kedves mindnyájunkat!

Könyvszemle

BALÁZS MIHÁLY: *AZ ERDÉLYEN KÍVÜLI ANTITRINITARIZMUS KEZDETEI*. Balassi Kiadó, Bp., 1998.

Balázs Mihály szegedi kutató a 16–17. század eleji Magyarország és Erdély történetével, irodalmával foglalkozik, ezen belül elsősorban az antitrinitárius mozgalommal, antitrinitárius szerzőkkel. Munkássága nemcsak a magyarországi szakmai körökben ismert, hiszen kutatásainak nagy részét erdélyi könyvtárakban végezte, és kolozsvári kiadványa is van: a Káldos János társszerkesztésével készült válogatás Enyedi György írásából¹.

Újabb könyvének² megírását több – nemrégiben előkerült – dokumentum mellett az segítette elő, hogy a szerző rábukkant az 1570-es évek elejéről való *Nagyváradi komédia* antitrinitárius dialógustöredéknek az eddig ismertnél terjedelmesebb szövegváltozatára, ami az erdélyi és Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdeti időszakának újragondolására készítette.

A leíró jellegű történelmi bevezető fejezet jelentős hányadát teszi ki a könyvnek. Hitviták sorrendjének, zsinatok végzéseinek, fejedelmi határozatoknak ismeretét az eszmetörténeti következtetések indokolják, ezek pedig nemcsak a két részletesen elemzett dialógus (*Válaszúti komédia*, *Nagyváradi komédia*) mélyebb megértését segítik, hanem irodalomtörténeti elhelyeztettségüket is módosítják. Indokolt tehát a tárgyalási sorrend, amely az aprólékos, részletekbe menő kutatás logikáját határozza meg.

A könyv alcíme is jelzi, hogy a szerző az Erdélyen kívüli antitrinitárius mozgalmat állította vizsgálódása központjába, de ugyanakkor nem hagyja figyelmen kívül az Erdélyben történeteket sem, hiszen a János Zsigmond-i valláspolitikai lényegesen meghatározta a vallási propaganda népszerűsítő eszközeit. Az olvasó a fejedelem politikai szándékainak e propagandával való összefonódásáról is képet alkothat. E kép kialakításában két – a szakirodalom által figyelmen kívül hagyott – forrást használ fel a szerző³, nem azzal a szándékkal, hogy az antitrinitárius misszió kezdetének tekintett nagyváradi hitvita eseményeinek meglehetősen összegubancolódott szálait helyükre rakja. Nem is tekintheti ezt feladatának, hiszen nincs szándékában a történet ilyen jellegű kifuttatása, hanem sokkal inkább az elfogultságok természetéből, a különböző csoportok érdekeinek tisztázásából kívánja meghatározni azt a közeget, amelyben a hitvita magyar nyelvű jegyzőkönyve megjelenhetett. Az antitrinitáriusok fejedelmi támogatottságát összhangba hozza az antitrinitárius művekben megjelenő toleráns fejedelem képével, és kifejti, hogy ez a kép mennyire felelt meg a valóságnak. Így tér ki az egyháztörténetekben emlegetett János Zsigmond állítólagos cenzúra-rendeletére, amelynek bemutatása szintén újabb adalék a 16. század történetéhez.

Az Erdélyből kirajzó partiumi antitrinitárius misszió működésének megragadásához Basilius István újonnan előkerült szövegei jelentik az alapforrást. Ezek segítségével nemcsak a mindeddig homályosan és mozaikszerűen ismert események sorrendjét és mikéntjét (a Békésen, Belényesen és Simándon lezajlott viták időpontja, jellege, a propaganda módszerei) igyekszik tisztázni a szerző – a források megengedte több-kevesebb sikerrel –, hanem egy lényeges ponton módosítja a misszió jellegéről a szakirodalomban kialakult képet. Az antitrinitarizmust mint alulról jövő, „népi mozgalmat” tárgyalta a szakirodalom. Balázs Mihály fejtegetése korábban a fejedelmi támogatás hangsúlyozásával, itt pedig az újonnan előkerült források alapján cáfolni látszanak ezt a feltevést. Szerinte a szentháromságtagadó misszió által célba vett települések, a hitviták helyszínének meghatározása, a megnyerni kívánt személyiségek kiléte éppen az ellenkezőjére enged következtetni. Az antitrinitárius-tábor bázisának ilyen megkérdőjelezése műveik korabeli recepcióján túl az irodalmiság alakulásáról is más képet fest. A propagandisztikus iratok népinek tekinthető nyelvezetten nem a misszió terjeszkedésének bázisával hozható összefüggésbe.

A Dunántúlon működő antitrinitarizmust tárgyalva – nagymértékben támaszkodva Szakály Ferenc kutatási eredményeire⁴ – az itt történt legfontosabbnak tekintett eseményre összpontosít a szerző: a nagyharsányi és az ezt követő budai hitvitára. Az ezekben szerepet játszó személyek elfogultságainak tisztázása révén az eddig – a református egyháztörténetben éppúgy, mint az unitáriusban – legendaként kezelt Alvinczi György szentháromság-tagadó pap története Balázs Mihály variánsában megerősíti ugyan azt az eddig is tényként kezelt megállapítást, hogy a két hitvita a „magyarországi reformáció páratlanul izgalmas, a hódoltság antitrinitarizmus első időszakának problematikáját töményen magukba sűrítő események voltak”, viszont a legenda „demitizálása” olyan eszmetörténeti következtetéseket von maga után, amelyek egyik egyháztörténetben sem kerültek a figyelem középpontjába.

Az 1570-es évek teológiai útkeresését tárgyaló második részben a kutatás origóját megint csak a *Nagyváradi komédia* újonnan előkerült szövegváltozata jelenti. A szerző abból az előfeltevésből indul ki, hogy az 1568–69-es évekre Erdélyben és a Hódoltságban stabilizálódott az antitrinitárius táborban egyfajta – a Lelio és Fausto Sozzini krisztológiai elveit követő, Dávid Ferenc egyéni teológiai megoldásait befogadó – dogmatikai megosztottság. Viszont a *Nagyváradi komédia* terjedelmesebb szövegváltozatában az antitrinitarizmusnak egy olyan radikálisabb változatával – Krisztus preegzisztenciáját tagadó, így imádatát nem valló felfogással – találkozunk, amely a források ilyen irányban való újragondolására készítetnek, hiszen itt olyan krisztológiai alapelveket találunk, amelyeknek eredete az Erdélyben is működő Paleologus nézeteire vezethetők vissza.

A dunántúli nonadorandista recepcióra vonatkozóan az erdélyinél, partiuminál és tiszántúlinál is kevesebb forrás áll a szerző rendelkezésére. Az itteni gyors elterjedtségre utal azonban néhány adatmorzsalék, amelyek – és

nem kevés fantáziával, de nem kevésbé meggyőzően – a szerző állítását igazolja. Szerinte az itteni radikális vonal gerjesztője az az Alvinczi György lehetett, akinek történetét az előző fejezetben írta le. Ennek a folyamatnak a kiteljesedését az 1588-ban megjelent *Pécsi disputában* jelöli meg, ennek részletes teológiai elemzésével bizonyítva.

A teológiai eszme-futtatást a szerző egy alfejezettel zárja, amelyben a populáris teológiai regiszter megszületésével, illetve retorikai jellegzetességeivel foglalkozik. Az anyanyelviségre váltás jelentős módosulást hozott abban a módban, ahogy a vitapartnerek egymáshoz szóltak. A megszólításoknak, elnevezéseknek egész példatárát felvonultatva mutatja be a megszégyenítés különböző mértékű retorikai fogásait. E nyelvezeti vizsgálódás során olyan egyezéseket mutat ki a dunántúli Trombitás János és Alvinczi György szóhasználatá között, amellyel a fentiekben feltételezett kettejük közötti kapcsolat létét – ha nem is igazolja, de – mindenképpen valószínűsíti.

A könyv harmadik terjedelmes fejezetében Balázs Mihály a *Válaszúti komédia*⁵ és a *Nagyváradi komédia* részletes elemzésére vállalkozik, felhasználva az előbbi két fejezet történeti és eszmetörténeti következtetéseit. Az elemzés módszerét a retorikai és poétikai előformák megkeresése határozza meg, azé az európai hagyományé, amellyel a két dialógus rokonsága kimutatható, amely az elemzés tágabb lehetőségét nyújtja. A kiindulópont mindkét esetben az, hogy a szerző a dialógusokat nem történelmi illusztrációként kezeli, hanem a fikcionalitás, irodalmiság olyan megnyilvánulásaként, amelyek nemcsak megkívánják a választott elemzési módszert, de annak működőképességét is bizonyítják.

A *Válaszúti komédia* retorikai hagyományainak keresésekor abból az előfeltevésekből indul ki, hogy a magyar hitvitázó dráma gyökerei visszanyúlhatnak a Magyarországon és Erdélyen kívül született latin nyelvű vulgáris költészetre. A paszkvillus-műfajba tartozó, 1569-ben Gyulafehérváron megjelent *Genealogia Antichristi* elemzését az indokolja, hogy az antitrinitárius táboron belül is ismerték ezt az itáliai eredetű gúnyverstípust. Az ezt követő részletes kitérő Celio Secondo Curione *Pasquillorum in tomi duo* című gyűjteményének aprólékos ismertetésével is azt bizonyítja, hogy a hitvitázó drámadialógus kompozíciós technikájának kialakításában nemcsak a humanista szatirikus hagyomány jelentette a kiindulópontot, hanem a későközépkori vágáns kultúra is.

Hasonló eljárásmóddal közelíti meg a szerző a *Nagyváradi komédia* újabb szövegváltozatát. A szöveget tartalmazó kéziratos kolligátum bemutatásakor javaslatot tesz a dialógus – innen is hiányzó – részletének rekonstrukciójára. A szöveg előformáinak keresésekor olyan szövegtípusban véli ezt megtalálni, amely a korai német reformációban született *Reformationsdialog* – a műszó rövid terjedelmű, propagandisztikus célzatú dialógusok tarka csoportját nevezi meg – poétikai és retorikai tulajdonságaival mutat rokonságot. A szerző ezúttal hívja fel a figyelmet egy korábbi – eddig figyelmen kívül hagyott –, a szakirodalomban már megszületett javaslat igazolhatóságára.⁶

A mű koherenciája nem engedi meg egy-egy részletkérdés kiemelését, mert a részletek tulajdonképpeni értelmüket az egész összefüggésében kapják meg. Ezért is tartottuk fontosnak a könyv tartalmának legalább nagyvonalakban való ismertetését. Olyan újfajta nézőpontot ajánl a 16. századi események, alkotások tárgyalásához, amely segítségével nemcsak más színben tűnik fel a korszak eszmetörténete, a tárgyalt művek irodalmisága, hanem amely új források megismertetését, az ismeretek újfajta kezelését is kínálja. Balázs Mihály arról (is) meggyőzhet bennünket, hogy a régi irodalommal való foglalkozásban – ez esetben a dialógus-irodalomban fellelhető irodalmiság, fikcionalitás keresésében – jelentős segítséget nyújt nemcsak a kor történelmi hátterének ismerete, hanem a vallási kérdésekben való jártassága is, és nem utolsósorban az a komparatív képesség, amellyel az európai irodalommal való összefüggéseket képes láttatni a szerző. Bámulatra méltó az az évtizedes kutatómunkán alapuló – könnyed tájékozottság is, amellyel a szerző forrásai közt közlekedik.

Jegyzetek

¹ Enyedi György válogatott művei. Válogatta Balázs Mihály és Káldos János. Előszó: Balázs Mihály, jegyzetek: Balázs Mihály és Káldos János. Kriterion Kiadó, Bukarest-Kolozsvár, 1998.

² Balázs Mihály: Teológia és irodalom. Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei. Balassi Kiadó, Bp., 1998.

³ A Melius környezetéből való Christoph Thertius levelét a zürichiekhez és Blandrata levelét.

⁴ Szakály Ferenc: Mezőváros és reformáció. Bp., 1995.

⁵ A Válaszúti komédiával már korábbi munkájában is foglalkozott a szerző (A Válaszúti komédia hátteréhez. In Klaniczay-Emlékkönyv, Balassi Kiadó, Bp., 1994. 177-206.) Az itt elhangzott következtetéseit bővített formában megismélti. A dráma-dialógus történelmi illusztrációként való kezelését már itt is elveti, nem értve egyet azokkal a nézetekkel, amelyek a Gyulafehérváron, Nagyváradon vagy Debrecenben lezajlott hitviták megörökítésének tekintik a szöveget. Szerinte, bár vannak a szövegnek konkrét eseményekre való utalásai, mégis inkább az 1570-es években lezajlott disputációk korrajzának tekinthető.

⁶ Thielmann Tivadar: XVI. és XVII. századi irodalmunk német eredetű művei. ItK, XXXIII. (1923).

Luffy Kati

NAGY ÖDÖN – HERMÁN JÁNOS – NYITRAI MÓZES:
PALÁSTBAN. LELKÉSZEK SZÓRVÁNYBAN. Kiadásra előkészítette Keszeg Vilmos. Mentor Kiadó. Marosvásárhely, 2001. 492 l.

Két református és egy unitárius lelkész emlékiratát tartalmazza a kötet. A kötet előszavát Keszeg Vilmos és Becze Márta írta. A Romániai Irodalmi Lexikon szerint az emlékirat Erdélyben hagyományos irodalmi műfaj. A napló és a történetírás között elhelyezkedő, a szerző személyes élményeit közlő írói mű. Benne a szerző nem annyira önmagával, mint inkább azokkal az eseményekkel foglalkozik, amelyeknek részese volt, tanúságot téve a közéletben viselt egyéni szerepéről. Két lelkész, Nagy Ödön és Nyitrai Mózes élettörténetét írásban rögzítette, a harmadik, Hermán János, élettörténetét hangszalagra mondta.

Nagy Ödön, a neves erdélyi kutató, Nagy Olga testvére. Élettörténetében betekintést nyújt a Maros és Szamosok közti vidék magyarságának életébe, szórványsorsába a bécsi döntés előtt és után. Lelkészi szolgálata 1939-től magyarságmentés és egyházmentés volt Kissármás, Nagyölyves, Mezőújlak, Mezőköbölkút, Mezőméhes, Hari, Istvánháza, Mezőfele, Szolokma és Havad községekben.

Hermán János lelkészi pályája Györgyfalván kezdődött 1945-ben, majd Nagysármás következett és a közeli lelkész nélküli gyülekezetekben, Báld, Köbölkút, Nagycége, Mezőszentmihály, Mezőszentmiklós, Ürmös, Szentmárton, Királyfalva, Keszü, Oláhfenes, Szentpéter, Mezőméhes, Mezőzáh, és Pusztakamaráson folytatta a teológus korában elkezdett szórványmissziót. Célja volt a magyarságtudat elmélyítése az elrománosodó híveiben. Épített, javított, iskolát, oktatást szervezett, próbálta menteni mindazt, amit menthetőnek látott. A Mezőség apostolának nevezték.

Nyitrai Mózes emlékiratát így indítja:

„Isten nevében kezdem el

Ő segítsen kegyelmével.

Ha Ő elhagy, erőnk elvész

Ha Ő segít, mi sem nehéz.”

Az első részben a szülőfalu, Mészkö elevenedik meg és az első világháborúval beárnyékolt gyermekkor, majd az elemi iskola éveit idézi fel. Az elemi után szülei a kolozsvári Unitárius Kollégiumba íratják, ami nagy feltűnést keltett a faluban, hiszen még a náluk tehetősebbek sem gondoltak ilyesmire. Ő volt az első, akit a háború után gimnáziumba írtak.

A következő fejezetben az Unitárius Kollégium életébe nyerünk betekintést. Iskolatársokról, tanárokról rajzol rövid portrét. A tanszünetekben Mészkon töltött időt Balázs Ferencsel kapcsolatos emlékeinek szenteli. Megemlékezik a templomépítésről, falu- és vidékfejlesztő kezdeményezésekről, sikerekről és kudarcokról, arról az időről, amit ő Mészkö hét bő esztendejének nevez.

A gimnázium után a teológiai évek következnek, legációk élmények és egy új név, Deák Berta, későbbi felesége és lelkésztársa.

A teológia elvégzése után első szolgálati helye Marosújvár, majd házasságkötésük és közös szolgálati helyük, Kocsord emlékeit eleveníti fel.

Kocsord után a lupényi egyházközség következett, lelkészi szolgálat és tanítás az általuk létrehozott felekezeti iskolában. Majd a bécsi döntés után a petrozsényi szolgálat is. És egyben a megpróbáltatások, meghurcoltatások is elkezdődtek a Tg. Jiu-i lágerben. Hazatérte után rövid ideig Petrozsényba költöztek, majd Kénos következett; falusi papság, mezei munka, művelődési élet, lelkészi munkaközösség a szomszéd falvak papjaival.

Erre az időre esik a párthatalom előretörése, erőszakos szövetkezetesítés, kuláküldözés, államosítás és a megaláztatások sorozata.

A kénosi éveket így foglalja össze: „Nagy egyházi, társadalmi munkában vehettünk részt ez időben. Gazdálkodásra is volt igen bő alkalom, mely egykori gyakorlatommal megegyezett. Ottlétünk egész ideje alatt teljes értékű munkát végezhetünk mind a ketten. Ellenkezés és gáncs is volt bőven, de soha nem veszítettük el élet- és munkakedvünket. Nagy erőforrás és ösztönző példa volt számunkra Lőrinczy László, Erdő János, Gellérd Imre, Nagy Ferenc, Kelemen Imre, Végh Mihály és mások mintaszerű munkássága.”

Tizenegy év kénosi szolgálat után Karácsonyfalvára költöztek. A karácsonyfalvi emlékek terjedelmesebb részét feleségének, Deák Bertának szenteli. A rá való emlékezések kapcsán mindig megemlíti, hogy egész életében vágyott rá, hogy felszentelt lelkész legyen, de ezt egyházi főhatóság nem tette lehetővé a vele együtt teológiát végzett nőknek, így neki sem.

Karácsonyfalván kerülnek kapcsolatba az EMISZ mozgalommal. Ez a kapcsolat váltotta ki politikai meghurcolásukat is, melyeknek három fejezetet szentel. A karácsonyfalvi lelkészi lakásról vitték el Csongor és Levente fiával, néhány hónappal később feleségét is. Részletesen megismerhetjük a brassói és a marosvásárhelyi szekuritáté kihallgatási és vallatási módszereit. 1959. március 19-én Nyitrai Mózes tízévi, Deák Bertát huszonöt évi, Nyitrai Leventét hatévi elzárásra ítélték. Az ítélethirdetés után betekintést nyerünk a vásárhelyi, majd a szamosújvári börtönéletbe, később a Duna-delta kényszermunkatáborainak testét és lelkét próbáló világába. Megemlékezik a 18 politikai elítélt lelkészeiről is, akikkel rövidebb-hosszabb ideig együtt dolgozott, vagy találkozott a táborokban. Megemlékezik a más felekezeti lelkészekről, írókról, egyetemi tanárokról is. Visszaemlékezéseibe beépíti felesége és fia börtönélményeit is.

1964 nyarán engedték szabadon. Vele és lányához megy Jobbágyfalvára, amíg állást kap. Szász Dénes udvarhelyi lelkész tanácsára kinevezését kéri a vadadi egyházközségbe, amelyet hamarosan meg is kapott, és megkezdte a szolgálatot. A sok megpróbáltatás után új lendülettel láttak neki a szolgálatnak, amelyet templomépítéssel koronáztak meg. A vadadiak régi álmát válthatták valóra azzal, hogy a háborúban leégett templom helyett újat építhettek. Vadadból vonultak nyugatomba 1980-ban.

Nyitrai Mózes emlékirata, személyes jellegén túl, az előző két írással együtt értékes kordokumentum is. Hasznos olvasmány minden lelkész számára. Tragikus életsorsok elevenednek meg benne, mégis megragadó az a derű, mely minden nehézség ellenére is végigvonul az emlékeken. Az olvasónak az az érzése támad, hogy szolgálni, megpróbáltatásokat elviselni derű és humor nélkül nem lehet. Ezt tükrözi az emlékirat summája is, melyet vadadi szolgálata befejezésekor mondott:

„Ezért nem tragédia az éltünk, mert a befejező felvonásban jóra fordulnak a jórafordulhatók. Jól fog esni a nyugalom.

Köszönöm, Istenem!

Érdemes volt kitartani!

Érdemes volt meg nem halni!

Érdemes volt meg nem hátrálni!

Érdemes volt el nem borulni!

Érdemes volt embert szeretni, Istent imádni!”

Török István

NICOLAS NOTOVITCH: *JÉZUS ISMERETLEN ÉLETE. A TITKOS TIBETI EVANGÉLIUM*. Fordította és az utószót írta Léb Erzsébet. Palatinus Kiadó. Budapest, 2001.

Szilárd unitárius hit birtokában – ami Isten ajándéka – az ember nyugodt derűvel olvassa az olyan könyveket, mint a Nicolas Notovitch-féle *Jézus ismeretlen élete*. Unitárius gondolkodás, a Biblia unitárius értelmezése szerint Jézus ember volt, akit Isten a maga igazságainak hirdetésére választott ki, hívott el (mint másokat is, akik között kétségtelenül ő a legjelentősebb); életéről aránylag keveset tudunk; tanításait a Biblia könyvei közül négy, a négy evangélium őrizte meg számunkra.

Ez a szemlélet nem csupán megengedi, hanem szívesen be is fogadja az olyan tényeket s az olyan feltételezéseket, hogy Jézus tanításai más írásokban is megjelenhettek – hiszen a szentírásunknak tekintett Biblia is tartalmaz olyan írásokat, Pál apostol leveleit például, amelyek „továbbgondolják” Jézusnak az evangéliumokban olvasható tanításait. Számos keresztény egyház azonban szigorú, megmásíthatatlan *hittételnek* tekinti mind az evangéliumokban, mind a Biblia más könyveiben foglaltakat, bonyolult teológiai magyarázatokkal hidalja át ellentmondásait, s itt aztán lehúzza a redőnyt: más kijelentés nem származik Istentől. E szerint a szemlélet szerint egy olyan írás, mint a Notovitch orosz utazó által lejegyzett Jézus életéről és tanításairól szóló „titkos tibeti evangélium” semmi egyéb nem lehet csak hamisság és hazugság, csalás és szentségtörés.

Itt már nincs nyugodt derű: számos keresztény egyház vagy idegesen, vagy durván reagál az ilyen írások megjelenésére, terjedésére, a körülöttük támadó érdeklődésre, közbeszédre, vagy úgy tesz, mintha nem venne tudomást a létezésükről. A másik oldal, a kereszténység s a keresztények hite ellen fellépő, sokféle szint viselő ateizmus azonban – éppen ellenkezőleg – felkapja, kolportálja őket. Nem azért, mert valamilyen igazabb vagy jobb új hitet talál bennük (ha ezt találna, igyekezne gyorsan megfeleledkezni róluk), hanem azért, mert a keresztény hit meggingatásának eszközét látja bennünk.

Maradjunk a magunk unitárius és vallástörténeti szemléletével. És ebből fakadó nyugodt derűjével.

Mondjuk el, hogy a konkrétan szóban forgó könyv pár hónappal ezelőtt jelent meg Léb Erzsébet gördülékény, örömmel olvasható fordításában – pedig a fordítónak két, merőben különböző stílussal kellett megbirkóznia: egyfelől Notovitch útleírásának jellegzetesen tizenkilencedik századi „Királyi Földrajzi Társaság”-stílusával, másfelől a tibeti evangélium vallásos emelkedettségével. Mondjuk el, hogy a Nicolas Notovitch nevű furcsa fickó, akinek életéről majdnem olyan keveset tudunk, akár a Jézuséről, azt írja az előszóban, amely több mint kétszer olyan hosszú, mint az utána következő evangélium: 1887-ben vette útját India felé (5. old), onnan átment Tibetbe, ott érdeklődni kezdett a lámakolostorok olyan szent iratai után, amelyekről már hallott, s amelyek állítólag Jézus – tibeti nyelven Issa – életéről, Indiában és Tibetben töltött ifjúságáról szólnak. Végül egy láma két nagy tekereskötetből felolvasott neki erre vonatkozó szövegrészeket tibeti nyelven, ezt egy tolmács ott helyben fordította neki (nem tudni, milyen nyelvre), erről ő jegyzeteket készített az úti noteszében, e jegyzeteit később rendezte, majd franciául kiadta. A jelenlegi magyar kiadás utószava szerint ez az első kiadás 1884-ben jelent meg (113. old.), ami elég meglepő ahhoz képest, hogy az alapjául szolgáló jegyzetek valamikor 1887-ben vagy az után készültek. Engedjük meg azonban, hogy az utószó adata sajtóhiba is lehet.

Az viszont már nem sajtóhiba, hanem – legyünk jóhiszeműek – Notovitch valószínű memóriazavara, hogy miután a francia kiadás számára a fenti módon írta le, hogyan készült az általa publikált szöveg (69 old.), a későbbi angol kiadás számára már azt írja: a Jézusra vonatkozó tibeti szövegek „szétszórta le lehetők fel, több, cím nélküli könyvben”, de „én vettem magamnak a fáradságot, hogy nagy-nagy türelemmel összeválogassam a verseket, és egymáshoz illesszem őket” (106. old.).

Mondjuk el aztán, hogy Notovitch hatvanöt könyvoldalni szövege után következik a *Szent Issa élete* című, *Aki az ember fiai között a legjobb* alcímű, harminc könyvoldalni szöveg: a „titkos tibeti evangélium”. Ez néhány könyvoldalon összefoglalja az egész Ószövetséget a teremtéstől Jézusig, s többek között az írja, hogy Mózes – tibeti nyelven Mossa – nem zsidó, hanem egyiptomi volt, méghozzá herceg, a fáraó fia. Megsajnálta az Egyiptomban rabszolgaságba süllyedt zsidókat, megtetszett neki a vallásuk, s elérte őket az apjától, hogy visszaadja nekik a szabadságot, s visszavezesse

őket őseik földjére. A zsidók istenének néhány figyelmeztető csapása után a fáraó teljesítette fia kérését: elbocsátotta a zsidókat, s azok Mossa vezetésével „egy másik várost” alapítottak. Később azonban bűnbe estek, elhanyagolták istenük tiszteletét, s ezért azzal bünhődtek, hogy leigázták őket a római pogányok. Igaz bűnbánatukat látva döntött úgy a Nagy Buddha, hogy újra megtestesül, amint ezt már többször megtette, és újra megváltja a világot.

Ez a Nagy Buddha-megtestesülés volt Issa, azaz Jézus, aki már gyermekkorában „az egyetlen és oszthatatlan Istenről beszélt, figyelmeztetve azokat a lelkeket, akik rossz úton jártak, hogy tartsanak bűnbánatot, és tisztuljanak meg bűneiktől.” Tizenharmadik évét betöltve, csatlakozott egy karavánhoz, és elment Indiába, hogy tökéletesítse magát Isten ismeretében. Miután ez megtörtént, több tartományban prédikált és tanított, eljutott Tibetbe is, majd huszonkilenc éves korában visszatért Izrael földjére, s itt folytatta tevékenységét, egészen addig, ameddig Pilátus, Jeruzsálem kormányzója el nem fogatta, mert félt, hogy fellázítja a zsidókat a római uralom ellen.

Nem állhatjuk meg, hogy közbe ne vessük: bámulatos, milyen karriert csinált ez az egyébként jelentéktelen császári helytartó. Nemcsak az apostoli hitvallásba került bele (amelyben a krisztusi kereszténység központi fogalmát jelölő szeretet szó nem kapott helyet), hanem még a messzi Tibetbe is eljutott a híre.

De kövessük tovább a titkos evangéliumot. Már nincs sok hátra, s a lényeg következik. Pilátus a zsidó főpapokkal akarja elítéltetni Issát, hogy ne vonja magára a nép haragját, de azok büntelennel találják. Még a kezüket is megmossák, amikor kivonulnak a tárgyalóteremből, s azt mondják: „Mi ártatlanok vagyunk ennek az igaz embernek a halálában.” Pilátus tehát a saját szakállára rendeli el a megfeszítést; később megijed, és a holttestet átadja a szent ember szüleinek, hogy temessék el; aztán újra megijed, s katonáival titokban kiásatja, és máshol temetteti el. Így indul el a szóbeszéd a feltámadásról.

Léb Erzsébet több mint negyven könyvoldalnyi utószóval zárja a kötetet, s e sorok írója bevallja, hogy a könyv három fő része közül ezt találta a legérdekesebb, legtanulságosabb olvasmányak.

Az utószó egyrészt a Notovitch-mű fogadtatását és utóéletét, másrészt a klasszikus – a bibliai, újszövetségi – és a hivatalos egyházi (mondjuk: katolikus) Jézus-képektől és Jézus-élettörténetektől eltérő, modern, huszadik századi Jézus-képeket és -élettörténeteket mutatja be. Hozzáállása az, hogy Jézus alakja a mai napig is kiváló elmék seregét foglalkoztatja, akik hol elmélyült tudással, roppant nyelvismerettel, filológiai és régészeti kutatómunkával, hol termékeny fantáziájukkal teremtenek egy-egy – mindig tiszteletreméltó – Jézus-alakot, családfát és legendát. Léb Erzsébet nem ítélik ezek fölött sem tudományos, sem teológiai szempontból; maga is elámul az elméletek, elképzelések gazdagságán, s érezhetően örül nekik, valósággal élvezi őket. Még Badiny Jós Ferencsel szemben sem kritikus, aki pártus hercegnek tartja Jézust, s a pártusok és magyarok számunkra nem egészen világos kapcsolata, összefüggése vagy titokzatos sorsközössége mentén oda lyu-

kad ki, hogy tanításainak, szellemiségének igazi örökösei a magyarok. Badiny Jós „egy nagyon szép és a maga nemében dicséretes elméletet próbái fölépíteni” – írja Léb, és ezt a recenzens őszinte jóérzéssel nyugtázza. De hozzát teszi: vajha inkább ne vérségi úton örököltük volna Jézus szellemiségét, hanem elsajátítottuk volna, s a szerint élnék.

Igen, egy kicsit a barguzini csontvázra emlékeztetnek ezek a maguk módján érdekes és szép elméletek. Mert: itt a csont; tegyük fel, esetleg tényleg a Petőfié, de hol vannak a Szibériában írt Petőfi-versek? És hol vannak azok a jézusi tanítások, amelyek többet mondanak földről és mennyről, emberről és Istenről, megbocsátásról és szeretetről, életről és örök életről, mint amennyit a négy evangélium Jézusa mond?

Szilárd unitárius hit birtokában olvasva mindezeket akár itt, Léb Erzsébet összefoglalásában, akár magukban az eredeti művekben, nem botránkozunk meg, nem szörnyülködünk el még nyilvánvaló vadhajtásaik észrevételekor sem: Jézust embernek tartjuk – bár kiválasztott embernek, képletes értelemben felkentnek, Krisztusnak, tanítómesterünknek. Lehet róla elméleteket szöni, regényt írni, filmet forgatni, apokrif iratokat összeállítani, eredetieket találni (mint például a kumráni töredékek), s azokat tetszés szerint, a tudományos tisztesség feltételeinek betartásával, így-amúgy magyarázni. És biztos, hogy aki Jézus jobb megismerésének, mélyebb megértésének szándékával kutat és gondolkodik, állít fel elméleteket és hoz létre műalkotásokat, az olyan meglátáshoz juthat, olyan igazságok kimondójává válhat, amelyek részei a folytonosan felénk áramló isteni kijelentésnek.

A jelen sorok írója nem történész, nem orientalista, nem teológus; nem illetékes arra, hogy Notovitch tibeti evangéliumáról szakmai megállapításokat tegyen. Csak mint esztétikumra és etikumra szomjas olvasó mondja, hogy talált benne szép mondatokat, szép gondolatokat az egy és oszthatatlan Istenről, s felfigyelt arra, hogy az orosz utazónak vallási kérdésekről nyilatkozó tibeti lámák már akár mondták, amit Notovitch a szájukba ad, akár csak Notovitch gondolta, hogy mondhatták volna – milyen bölcsen magyarázzák a buddhista és a keresztény vallás tulajdonképpeni azonosságát, a mindenség s az ember teremtőjével való egyesülés, azonosulás vágyát.

De arra is felfigyelt, hogy egy tibeti bölcs egy ízben azt mondja Notovitchnak: a keresztények egyetlen hibája az, hogy megalkottak maguknak egy másik dalai lámát, nem ismerik el az igazit. Ki a keresztények dalai lámája? – kérdi mű-meglepődve az ortodox Notovitch, mire gyorsan kiderül, hogy a pápáról van szó, aki „félrevezetett tömegek” fölött uralkodik. Aha, gondolta ekkor akaratlanul a recenzens. Aztán még egyszer aha, amikor azt olvasta, hogy a bölcs Láma így szól: „A muzulmán vallásnak nincs semmiféle érintkezési pontja a miénkkel. Nem olyan régen, győzelmes hadjáratuk során, a muzulmánok erőszakkal térítették át híveink egy részét az iszlám hitre. Erőfeszítéseink arra irányulnak, hogy ezeket a muzulmánokat, akik buddhisták leszármazottai, visszatérítsük az igaz Isten útjára.” (35 old.) Ne-sze neked, monoteista ökümené.

Az orosz–török háború utáni évtizedekben vagyunk; Notovitch orosz, ha igaz, ráadásul krími születésű; a recenzens nem tudja elhessenteni magától azt a sejtelmet, hogy a Jézus távol-keleti lábanyomát kereső utazó *politizál*.

És akkor eszébe jut az is, *hogya* a könyv első, francia kiadása a Dreyfuser előestéjén jelent meg (Alfred Dreyfust 1894-ben tartóztatták le), amikor Európa-szerte – jelesül akkor pont Franciaországban – fellángolt az antiszemitizmus, amelynek sok gyökere közül az egyik kétségtelenül az, hogy keresztény teológusok és hitszónokok évszázadok óta hirdették a zsidók kollektív bűnösségét Jézus, az Isten Fia megölésében. A recenzens nem tudja, hogyan lehetett egyáltalán bűnösségről beszélni akkor, amikor ugyanezen teológusok és hitszónokok azt is hirdették, hogy Jézus a megváltó, az emberek bűneiért egyszeri és tökéletes elégtételt adó halála előre elhatározott dolog volt Isten részéről, ő szánta az ő egyszülött fiát erre a sorsra – de hát most nem a teológia, hanem a politika mezején járunk. Ezen a kies helyen pedig: Notovitch hirtelen, villámlásszerűen, úgy tűnik fel, mint egy őszinte bűnbánattal eltelt pravoszláv lélek és ugyanakkor felvilágosult, humanista értelmiségi, aki – vesd össze Mossa egyiptomi herceggel (majdnem azt írtam: nagyherceggel) – segíteni akar az üldözött, a fenyegetett zsidókon. Legalább, gondolja magában, a Krisztus-ölés vádja alól próbálom felmenteni őket, relativizálni próbálom annak az elbeszélésnek a hitelességét, hogy a vasárnap még hozsannát kiabáló tömeg csütörtök este „feszítsd meg”-et kiáltott; bebizonyítom, hogy egy távol-keleti monoteista pap szemében éppolyan hihetőnek, ha nem még hihetőbbnek tetszik a megfeszítés tényének oly módon megvilágított háttere, hogy az a rómaiaknak állt érdekében, ők csinálták meg, a zsidók ellenezték.

Ebben az optikában Notovitch a szó legjobb érzelmi és lelki értelmében vett kereszténynek tűnik, és – mi tagadás – hamisítónak. Ismer még ilyen jó szándékú hamisítókat a művelődéstörténet.

Ne legyen félreértés: a recenzens nem azt állítja, hogy a *Jézus ismeretlen élete* emberbaráti vagy politikai célú hamisítvány. Ilyesmit egyszerűen nem szabad állítani – csak bizonyítani szabad, ha lehet. A recenzens mindössze azt állítja, hogy neki személyesen hamisítványnak *tűnik*. Mint sokat próbált szerkesztő, több olyan apró jelre is rá tudna mutatni, amelyek mind erre utalnak.

De egyáltalán nem ez a lényeg. A lényeg az, hogy ez a gyanú, a hamisítás gyanúja, ráveti a maga árnyékát a Biblia evangéliumaira is. Az ember, ha már az előbbieket megfordultak a fejében, önkéntelenül arra gondol: vajon Pilátus kézmosása, a zsidó főpapok mesterkedése, hogy elveszejtsék Jézust stb. nem azért kerültek-e bele ezekbe a sokszor átmásolt és közben sokszor átfésült szövegekbe (nem szólva arról, hogy már általunk ismert görög eredetijeik is fordítások), hogy valamivel jobbakké legyenek abban a római birodalomban, amely nagyjából éppen keletkezésük idején vert le, nem csekély erőfeszítéssel, egy elkecseregetett zsidó szabadságharcot? Nincsenek-e vajon más ilyen, politikai, egyházpolitikai, dogmatikai meggondolá-

sokból korigált, átírt, megváltoztatott, esetleg éppen az ellenkezőjükre fordított részek a Bibliában?

Érdekes, hogy ez is jellegzetesen unitárius kérdés, más hívő keresztény számára a Biblia – úgy, ahogy van – Isten beszéde. Ismerjük fel: egy hívő unitáriushoz közelebb félközik a kételkedés kísértése, mint mondjuk egy hívő katolikushoz. Az utóbbi már az első szíppantás kénköszagra azt mondja: távozz, Sátán; az előbbi, az unitárius, előbb meghallgatja, mit mond az ördög. Mi több, gondolkodik is rajta. Ugyanakkor a szilárd unitárius hit, bár statisztikailag ritkább (és nem csak azért, mert unitáriusok kevesebben vannak), a többiek hiténél tartalmasabb. Mi legalábbis így véljük. Ha van, akkor megvizsgálásból, megítélésből, ebből fakadó meggyőződésből van, nem elhívésből.

Nem csoda, ha a keresztény egyházak többsége általában fél a Biblia szövegei és a rájuk épített hittételek relativizálódásától: ez ártalmasabb számunkra, mint a nyílt nem-hit, a tagadás. Ez beindítja a fentebb leírt gondolkodási folyamatot, megszüli az emberben a kételkedést, zavart kelt vagy éppenséggel pusztít, akár a vírus a számítógépben. A hívő unitárius azonban immúnis vele szemben. Tudja, hogy a szövegek emberi művek, s ezért gyarlók és néhol vitathatók. Tudja, hogy az isteni igazság nem a szövegek *betűjében* van, hanem a *szellemében*. Hiszi és vallja, hogy a kijelentést, ezt a folyamatos „adást” bárki „foghatja”, ha megvannak az ehhez szükséges értelmi és erkölcsi „receptorai” (más megfogalmazásban: ha Isten kiválasztja őt és megadja neki ezeket), s ily módon a kijelentés közvetítőjévé válhat és „prófétálhat”. Érzí, hogy egy Vörösmarty-versben is, egy Ady-versben is, egy Kodály-kórusműben is, egy Munkácsy-festményben is – hogy csupán a pártusok örököseinél maradjunk – lehet, sőt van annyi isteni kijelentés, mint mondjuk Habakuk próféta könyvében.

Mindezek után még csak azt kell tisztáznunk, hogy eme nyugodt és derűs, a zavar- és kételkedés-keltéssel szemben immúnis, nyitott és befogadó unitárius hit miért áll mégis bibliai alapon. Miért szentírás a Biblia számunkra is? Miért nem elég nekünk a sok, a mindenki prófétálása, amelyből majd mi okosan kiszűrjük a hitelest, az igazat, miért kell inkább a *kevés*?

A válasz kétágú, de azért egyszerű.

Egyrészt azért, mert minden közösségbe tömörült emberi sokaságnak szüksége van egyezményesen elfogadott értékrendre és egy vagy több, ezt az értékrendet megfogalmazó, mintegy magában foglaló szövegre. Egy államnak például szüksége van, az alkotmány mellett, egy törvénykönyvre. És nem az az igazán fontos, hogy a törvénykönyv a Corpus Juris-e vagy a BTK, hanem az, hogy rendelkezéseit a polgárok betartsák. Ellentétben Notovitch és lámája vélekedésével, a recenzens ki meri jelenteni, hogy minden bizonynyal a Korán alapján is lehet annyira szentül élni, mint akár a buddhisták több tízezer szent irománya, akár a keresztények egyetlen szentírása alapján.

Másrészt: akkor miért nem mindegy, hogy mi melyik szövegben lefektetett értékrendhez próbálunk igazodni? Miért kell nekünk is, független szellemű unitáriusoknak, pont a Biblia? Nos: egyetemes emberi szempontból

talán mindegy. Számunkra azonban nem. Mert a Biblia azt a kultúrkört jelenti, amelybe beleszületettünk, amely a mienk. Azt a frazeológiát jelenti, amellyel a világmindenségről és teremtőjéről, a saját életünkről és annak értelméről támadt érzéseinket kifejezzük, gondolatainkat megfogalmazzuk. Azt a szöveget jelenti, amelynek klasszikus fordításai anyanyelvünket pallérozták, a magyarul beszélők nyelvjárásaiból a magyar köz- és irodalmi nyelvet megteremtették. Anyanyelvről lévén szó, eszünkbe juthat egy roppantul egyszerű hasonlat: a Biblia képviselte kultúra az egyetemes emberi kultúra sajátos része, olyan számunkra, mint anyánk: nem azért szeretjük, mert szebb, vagy jobb, vagy okosabb, vagy kevesebb más asszonyoknál, hanem azért, mert ő szült és nevelt fel minket. Ő adatott számunkra és mi az ő számára. Ő a sorsunk.

Lám, milyen tanulságokhoz vezetheti az embert a „titkos tibeti evangélium” is. Köszönet érte.

Veress Zoltán (Svédország)

BOROS GYÖRGY UNITÁRIUS PÜSPÖK NAPLÓJA 1926-1941. Forráskiadvány. Az előszót írta: dr. Szabó Árpád püspök. A kötetet sajtó alá rendezte és bevezető tanulmánnyal ellátta: Kovács Sándor és Molnár B. Lehel. Kiadja az Unitárius Egyház. Kolozsvár, 2001. 245 l. (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai I.)

A két világháború közötti időszak egyik megismertebb kolozsvári egyénisége volt Boros György. Nemcsak az unitáriusok között, hanem az irodalmi-társadalmi életben is. Neve fogalomszámba ment. Hat évtizeddel halála után, napjainkban újra fel kell fedezni őt. Erre most megjelent naplója jó alkalmat szolgáltat.

Boros 1855-ben Tordátfalván született, a közeli Székelykeresztúron végezte alsóbb iskoláit, majd 1870–1874 között a kolozsvári Unitárius Kollégium diákja. Érettségi után az akkor még a kollégiummal összefüggő hároméves papnevelde hallgatója lett. 1877 júniusában tette le a papi szigorlatot. Két évre egyháza kiküldte az angliai Manchester New College-be. Ott úgy megtanult angolul, hogy cikkeket írt. Hazatérte után, 1880-tól az egyetlen alaptanerőt foglalkoztató unitárius teológia professzorává választják. Vagyis alig 25 éves korában az Unitárius Egyház egyik kulcsembere lesz. Ettől fogva pályája egyenesvonalú, emelkedő. Egyfolytában tanít, szervez, szerkeszt, ír és fordít.

Egyháza történetébe főleg a Dávid Ferenc Egylet megalapításával (1885) és lapjának, az Unitárius Közlönynek az elindításával (1888) írta be nevét. De

vezető szerep hárul rá az Unitárius Lelkészkör és a Nőszövetség létrehozásában is. Felekezete lelkészképzése három évtizeden keresztül az ő vállán nyugszik: a szerény hároméves papnevelését ő önállósítja a kollégiumtól 1897-ben, s hozza kapcsolatba az egyetemmel. Rövidesen négy évfolyamra emelik a tanulmányi időt. Egyetlen alapembere, dékánja 1910-ig Boros György, a többiek (köztük a püspök is) csak betanítanak. Mikor Borost 1910-ben főjegyzővé választják, átadja a dékáni tisztséget. Ezután ketten, majd hárman oktatnak mellette „teljes normával”. 1928-ig fő foglalatossága a tanítás marad.

Évtizedeken át az angol–amerikai kapcsolatok legfőbb ápolója. Több utazást is tesz Angliába, az Egyesült Államokba. 1900-ban a Harvard Egyetem díszdoktorául avatja. Az Unitárius Világszövetség megalapításának az egyik kezdeményezője a századfordulón.

A mozgékony, tennivágyó Borost rövid időn belül a tudományostársadalmi-művelődési egyesületek, intézmények is vezetőségükbe fogadják. 1905-ben meghívják a Ferenc József Tudományegyetem angol nyelvoktatójává. Aztán az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület (EMKE) igazgatóválasztmánya, az Erdélyi Múzeum–Egyesület (EME) választmánya, az Erdélyi Irodalmi Társaság, a Gondoskodó Társaság, a Kossuth-Asztaltársaság tagjai közé iktatja, beválasztják a Kolozsvár törvényhatósági bizottságába is.

Az első világháború kitörésekor, a már 80 éves Ferencz József mellett, ő egyháza legnagyobb tiszteletnek örvendő tagja, a püspöki szék jogos várományosa. Hanem a püspökségre még sokat kell várnia! Közbejön a háború végi összeomlás. Ekkoriban a protestáns misszió és a magyar kormány is számon tartja Borost kitűnő nyelvtudásáért, külföldi kapcsolataiért. Felkéri, hogy vegyen részt a béketárgyalások előkészítésében: keresse fel a nyugati államok protestáns egyházvezetőit, s tájékoztassa őket a reális erdélyi helyzetről. Így jut el Boros Hollandiába, Angliába, Franciaországba majd Amerikába. Mint a trianoni békekötés mutatja, fáradozása nem sok eredménnyel járt. A román hatóságok viszont nem akarták beengedni az országba. Két és félévi távollét után jöhetett haza, s akkor is csak az egyház ismételt kérésére kapta meg a román állampolgárságot.

1923-tól a már nagyon idős püspök mellett és helyett ő vezeti egyházát, rendszeresen végzi a vizitációkat, s igyekszik az egyház szervezetét a romániai viszonyokhoz alkalmazni. Mikor 1928-ban a 93 éves püspök meghal, a nála két évtizeddel fiatalabb „csak” 73 éves Boros elfoglalhatja a püspöki széket. Nagyon nehéz helyzet és feladat vár rá. Ekkori életéről, munkásságáról tájékoztat naplója.

Vagy három indítéka is lehet a naplóírásnak. A legkézenfekvőbb az események kronologikus rögzítése, megóvása a feledéstől. Az ilyen napló pontosságára, adatgazdagságra törekszik. Van, amikor a magány, az egyedüllét készlet arra, hogy papírra vedd az eseményekkel kapcsolatos gondolataidat, tépelődésed. Végül, akárcsak az emlékiratok esetében, az öngigazolás, az utókornak tett vallomás is naplójegyzetek készítésére viheti rá a vezető beosztású embert.

Boros György esetében főleg a magány, kisebb mértékben az önigazolás szolgált indítékul. A feljegyzések meglehetősen ritkák, néha hetekig kimaradnak. Nemcsak fontos közéleti, hanem sokszor családi eseményről is szólunk, s a hangsúly nem az esemény leírására esik, hanem a szerző ennek kapcsán gondolatait, nézeteit rögzíti. Leírja, hogy ő miként látja a dolgokat. Néha elemzi saját viselkedését, döntését. Elégedett volt-e beszédével, tetteivel. Hogyan fogadta azt a hívek közössége, milyen a sajtóvisszhang. Híhetetlen, hogy a hetvenes éveiben járó egyházfő mennyire akar hatni, mennyire örvend a kis sikereknek, egy-egy gratulációnak is. A naplő elolvasása után egyértelműnek tűnik, hogy Boros György nagyon magányos volt. Közel tíz évvel fiatalabb, unitárius tanárcsaládból származó energikus felesége, Kovácsi Róza, maga is a háttérből irányítani akart: néha a püspök azon gondolkodik, hogyan is mondjon meg valamit feleségének. Bár három lányuk volt, egyikkel sem lehetett hivatali dolgokról tárgyalni. Úgy tűnik, nem akadt egyházi berkekben sem olyan személy, aki egyértelműen bizalmi embere lett volna. Sőt, a naplőt olvasva az a benyomásunk támad, hogy mindenkivel hadilábon állott. Saját naplójával társalogva tisztázta gondolatait.

A naplőírás ízet még 1919–1920-ban politikai kiküldetésekor kószolhatta meg, akkor is az egyedüllét vihette rá a jegyzetelésre. Ő maga utal e naplójára, de ez eddigelé ismeretlen helyen lappang. Hazatérte után – úgy tűnik – pár évig annyi tennivalója akadt, hogy nem ért rá meditálni, vagy volt, kivel megbeszélje a dolgokat. Az Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárában megtalált két naplő az 1926. július 13 – 1937. február 28., illetve az 1937 március – 1941. január 20. közötti időszakot öleli fel.

1926–1927-ben főleg a Brassai-monográfiája sorsa foglalkoztatja Borost. Még 1917 júniusában befejezte a mindmáig legteljesebb, legalaposabb Brassairól szóló munkát – ma már tudjuk, hogy főművét –, s tíz évig húzódott a megjelentetés. 1927 februárjának végén veszi át az első példányokat, s attól fogva a sajtóvisszhangot követi. Brassai mint az igazi példakép, az egyetlen fenntartás nélkül csodált unitárius személyiség még ismételtlen visszatér a naplő lapjain. Boros rendezi meg tanárrá választásának centenáriumi ünnepeit is 1937-ben. Még egy kötet összeállítását tervezi a Brassaival kapcsolatos dolgozataiból.

1927 novemberében a papszenteléskor ugyan kissé méltatlankodva „asz-szisztál” hetvenkét és fél évesen az öreg püspöknek, de 1928. február 19-én az elhunyt Ferencz Józsefről leírja: „egy hatalmas történelmi időszak kimagasló irányítója és alkotó férfja távozott közülünk”. Boros püspökké választása nem volt kétséges 1928-ban, de már a főjegyzőségért kemény harc indult. Három teológiai tanár is szóba jött. A háttérből Kiss Elek mozgatta a dolgokat, végül Varga Béla került az egyházszervezet második tisztségébe. Boros megkapja a kormány megerősítését, a régenstanács előtt díszes ceremónia keretében leteszi a hűségesküt. Egy hónappal később, túl az első templomszentelésen (Petrozsény), a püspöki tisztségről elmélkedik: „A püspökség azért kívánatos, mert tekintélyt ad? Vagy azért, mert nagy felelősség

jár vele? Egyre megy ki. A püspök akárhogyan akarjon eljárni, naponta jobbra belátja, hogy nem ő a maga embere, hanem egy nagy spirituális vállalaté, melynek ázsiója oly hullámos, mint az értékpapíré vagy a gabonáé. A püspök hátránya, hogy rendesen kevés ember tolja a szekerét, maga kell, hogy vezesse és húzza azt. Ezt meg lehet érteni, ha tudjuk, hogy az új püspök mindenkit és mindenáron dolgoztatni akar.[...] Én a megbízhatatlan embert látni sem szeretem, mert nem is tartom embernek. Ilyen, aki a szenvedély uralma alatt van. Legpusztítóbb szenvedély a szesz szeretete.” Pont egy év múlva hozzát teszi: „A püspök sokféle gonddal van terhelve, mert a felelősséget nehéz, vagy nincs is kivel megosztani.”

1929 végétől egyértelművé válik, hogy Borossal szemben ellentábor alakult ki: vezetője Kiss Elek, akit Borbély István is támogat, s igyekeznek a maguk oldalára állítani Varga Bélát. Időközben eléri Romániát is a világgazdasági válság. Akadozik a kisebbségi egyháznak járó államsegély kiutalása. Drasztikusan csökkentik a segély összegét. Az egyház nem tudja tisztségviselőit fizetni, nem képes két középiskoláját fenntartani. Kénytelenek a székelykeresztúri leépítése mellett dönteni (illetve megengedik, hogy saját jövedelemből működtessék a gimnáziumi tagozatot). Ugyanakkor gazdasági iskola felállítását kezdeményezik Keresztúron. 1936 februárjában, 81 éves fejjel, a király elé járul, hogy tiltakozzék a székelyföldi erőszakos ortodox térítések ellen. Templomszentelések, papválasztások, -kinevezések, teológiai állások betöltése, évfordulós ünnepek megszervezése mindig mérlegelésre adnak alkalmat. 1936 nyarán a teológiai tanévzáró után saját pályája kezdetéről elmélkedik: „Elgondolkoztam, hogy vajon én, aki a (Simén Domokos) helyében lettem teológiai tanár, nem hibáztam-e, hogy nem folytattam, ahol ő elhagyta. Én más korban kezdettem. Én a szociális élet hatása alatt az élet fölfrissítésére törekedtem. Ezért alapítottam a Dávid Ferenc Egyletet. Az az általános megnyilatkozás, amely kísérte, igazat adott nekem. Emellett én a bibliai modern irányynak voltam a művelője. Tanulmányaim erre mutatnak.”

1936 végén az egyház vidéki, fiatalabb papsága Kiss Elek támogatásával Medgyesen gyűlést tart, s elindít egy olyan mozgalmat, amely a püspök lemondatásához vezet. Varga Béla eleinte vonakodik az élükre állni, ismételen lemond a főjegyzőségről. Boros viszont nem hajlandó saját lemondásával foglalkozni, bár érzi, hogy széke inog. Benne volt a levegőben akkoriban az erdélyi püspökök menesztése. 1936-ban – mindmáig nem teljesen tisztázott körülmények között – mond le Makkai Sándor az erdélyi reformátusok vezetéséről, Mailáth Gusztáv Károly is segédpüspökének adja át a kormányzást, s Magyarországra távozik. Boros egy ideig állta az ostromot. Aztán kénytelen volt egyévi szabadságot kivenni, s a tényleges vezetést Varga Bélára hagyni. Megbotránkozva veszi tudomásul, hogy Varga elfogadja az elégedetlenkedők támogatását, a püspöki székre pályázik: „Az ifjúságnak joga van gondolkodni, akarni, s ezek mellett tenni. Ha az egyházban maradnak, az útjuk ide vezet, a központba, mi ellen elég sok szót hallottam. Ők reform-

ra gondolnak. Mit akarnak reformálni? Kicsi legények ők erre, amit a keresztény és nem keresztény Európa nem tud eligazítani. Ott is nem a gondolkozás, sem a hit, hanem a hatalom megszerzése a fő dolog. Hitler és Mussolini megmételtyezték az ambícióval telített gyenge elméket. Azt hiszik, hogy ami e kettőnek sikerült, nekik is sikerülni fog: új egyház, új úton, új hit, új igazság! Talán Varga Béla fog filozófus unitarizmust termelni!”

1938 márciusának végén Boros visszavonul. Ő az első unitárius püspök, aki lemond. Felesége csak két nappal éli túl a püspöki házból való kiköltözést. Ő még két és fél évet tölt megkeseredetten Erzsébet úti villájában. Néha kritikus, gúnyos megjegyzésekkel illeti az egyházi eseményeket. De például Varga Béla lemondásáról egy szót sem ír. Horthy 1940. szeptember 15-i bevonulására már nem tud elmenni, csak írásban küldi el hódolatát. 1941-es két bejegyzése irodalmi terveiről, munkái hatkötetes kiadásáról szól. Életírása két kötetet tenne ki. A hatodik kötet Keller Helén regényes életrajza lenne.

Boros Györgyöt 1941. január 26-i halála után méltóképpen eltemették. Az egyetemre átpályázó Varga Béla helyére a budapesti vikáriust, Józán Miklóst választják püspöknek, majd ennek 1946 januári elhunytát követően Kiss Elek eléri célját, beülhet a püspöki székbe. Boros lemondásának körülményeiről akkoriban sokat beszéltek, de írásos feljegyzések alig maradtak. Boros naplója – természetszerűleg – a saját szempontjából tükrözi az eseményeket. A kötet bevezetőjében Kovács Sándor elsőként próbálja összefoglalni a lemondás eseménysorát 1934-ig pergetve vissza az előzményeket. Lényegében számos dokumentum közbeiktatásával megrajzolja az 1936 októberétől kibontakozó úgynevezett „medgyesi mozgalom” történetét. Itt a fiatalok, elégedetlenkedők szervezkedtek a központi egyházvezetés ellen. A tanulmány sejteti: Boros egyik balfogása volt, hogy családja rokoni köréből túl sok személyt juttatott vezető pozícióba, s utóbb ezek hibái is mind az ő számlájára kerültek. Tudtunkkal Boros vejének, az unitáriussá lett Puksa Endrének az unitárius javak jószágfelügyelőjekénti vitatható tevékenysége volt az, amivel az öreg püspököt sarokba szorították. Puksa ekkor már Bukarestben minisztériumi főosztályvezetőjeként dolgozott. Késleltette is Varga Béla megerősítését a püspöki székben. De azon kívül, hogy a medgyesi mozgalom vezetői bekerültek az egyházvezetésbe (Kiss Elek főjegyző lett!), az egyházi életben „látványos változás nem történt” – állapítja meg Kovács Sándor.

A kötet első tanulmányát Molnár B. Lehel jegyzi, ebben felrajzolja Boros életútját, elismeréssel hajol meg „páratlan szellemi termékenysége”, „emberi nagysága” előtt.

Boros kétségtelenül nagy és tragikus alakja az unitárius egyháztörténetnek. Meglátásunk szerint igazi alkotó korszaka 1920 előttre esik. Az apostoli kort megélő Ferencz József püspök mellett csak rendre válhat döntő tényezővé, s mire ténylegesen a püspöki székbe kerül, már ereje hanyatloban. Állandó gyomorhaj kínozza (panaszodik is róla a naplóban), s nem képes párbeszédre a fiatalabb nemzedékkel. Mindenkiben ellenséget lát, úgy érzi, hogy a –nehezen kibőjtölt – püspöki székére törnek.

A napló negatív főszereplője a medgyesiek spiritusz rektora, Kiss Elek, akinek még Boros biztosított helyet a teológián. Eleinte csak „csörtető” falánk vegetáriánus, aki „ a hústól sem irtózik, ha emberhúsrá tehet szert”. 1928-ban már a bolsevikok barátja. Ő a „fekete ember”, felforgató, áruló, aki „az egész egyház ellen destruktív munkát” végez, a teológia „diabólusa”. Még bőven folytathatók az elszórt jelzőket. Legtalálóbban azonban prédikálási módszerét jellemzi Boros (s e téren a mai középkorúak is bizonyíthatják igazát): „csak hadonászott, ordítózott, s maga sem tudta, mit. Olyan slamasztikát zsinati szónok még nem gabalyított össze. Itt még az idegenek is szégyenkeztek, mert a sok pelyva és az izzék között szemet még magnak sem találtak”. Arrébb: „a mi templomunkban Kiss Elek galagolyt”.

Mellette Borbély Istvánról árnyaltabban nyilatkozik. Ő 1925-1928 között az Unitárius Kollégium igazgatója volt, elismert irodalomtörténész. Közben elvégezte a teológiát, s átment az egyik ottani tanszékre. Hanem a kollégiumi pénzekkel nem tudott elszámolni. Fegyelmi, majd világi bíróság elé került. Pénzbüntetésre, utóbb állásától való megfosztásra ítélték. Boros nem kegyelmezett neki, így nyilván Kiss Elek pártjához csatlakozott. Halálakor elismeri: „Szegény ember, olyan beteges lelki zűrzavar járt nyomában, hogy nem is lehetett más megváltás, és jobb, és találóbban. Pedig volt tehetsége. Volt kitartása. Jó historikusnak indult. Ha ott maradt volna, talán még élne, és nagy szolgálatot tett volna egyházunknak.”

Varga Béla megítélése változó. 1933-ban ő az egyetlen „hasznavehető” teológiai tanár. 1935 végén még csak „rossz befolyás alatt, téves úton jár”. A következő évben már kiderül róla, hogy lusta, nem tud sem angolul, sem románul. 1936 végétől, amikor kitudódik, hogy a püspöki székre pályázik, már nincs kegyelem iránta. „Kutyafuttában” jött át a középiskolából a teológiára, „jámbor és sunyi főjegyző”, aki állandóan lesben áll. Nincs papi hajlama, de ha sem Szegedre, sem Pécsre nem kellett filozófiaprofesszornak, most a püspökségre tör. Azért bizonyos tiszteletet érez iránta: „Hát kell Varga Bélának ilyen áron? Kérem, nem fél, hogy holnap épp ellene fognak rontani” – teszi fel ismételtelen a kérdést.

Szinte valamennyi unitárius vezető személyiségről véleményt mond Boros. A világi gondnokokat mellőzve itt csak a legismertebb tisztségviselőkre térünk ki. A kollégiumigazgató Gál Kelemenről, mint pedagógusról, nem ír a naplóban. Viszont többször is visszatér munkáira, a Jakab Elek- és Ferencz József-monográfiákra, s a kétkötetes kollégiumtörténetre. Ezek útját, megjelenését Boros is egyengette. De mindegyiket méretében eltúlzottnak tartotta. Kazinczy intését ajánlja a szerző figyelmébe: „Dobd tűzbe felét, ismét tűzbe felét, s mindenki áldani fog.” A Ferencz József-monográfiáról jegyzi meg: „Hát óriás halom betű és adat, de egységes és kiható lélek nélkül száraz, rideg, mint ő maga, akinek még a mosolya is savanyú.”

Pozitívan ír Csifó Salamon és Vári Albert teológiai tanárokról, szépen búcsúztatja a nyelvész Pálfi Mártont és az író-lelkész Balázs Ferencet. Tisz-

teli Kelemen Lajost nagy tudásáért, és sajnálja, hogy keveset ír. Reménykedően említi a történelem iránt vonzódó, jó latinos Erdő Jánost.

Nem egyházi vonatkozású feljegyzések csak alkalmilag kapnak helyet a naplóban. Az 1930-as években az EME választmányi tagjaként több vándorgyűlésen tartott elnöki megnyitóbeszédet. Ezek visszhangjára és egy Brassairól, valamint egy Emersonról tartott előadására is kitér. Nagyobb szerep hárult rá az Erdélyi Irodalmi Társaságban. Bár nem volt szépíró, legfeljebb műfordító, e társaság 1909-ben rendes tagjául, 1922-ben alelnökéül, 1937-ben pedig tiszteletbeli elnökéül választotta. A társaságnak az 1930-as években Boros volt a fő életetője-szervezője a visszavonuló, 1935-ben le is mondó Dózsa Endre elnök mellett. Borosra hárul az új vezetőség kialakítása. Minden áron meg akarja őrizni a társaság függetlenségét a helikoni csoportosulástól. Reményik Sándort szeretné megnyerni elnökül. „Hát mi tűrés-tagadás, a háború után Dózsa Endre elnök egy lépést nem tudott tenni. Nyírő, a főtítkárral falura ment, Walter titkárnak kevés az ereje, s még kevesebb a tekintélye. Nincs kedvem velők viaskodni az éhes (helikoni) farkasok ellen, akik fel akarják falni az egykor szép életű társaságot” – írja. Végül 1937. március 21-én „sok vajúdás után” egyezsége jutnak, s az új tisztikar élére Kemény Jánost választják, Reményik és Tavasz Sándor alelnökök lesznek. A társaság üléseit rendszerint az Unitárius Kollégium dísztermében tartotta, s ezeken számos alkalommal Boros mondott elnöki megnyitó beszédet. Néha utal a napló a Magyar Párt országos intézőbizottsági üléseire és a Minerva Részvénytársaság közgyűlésére.

Különösen érdekesek azok a – sajnos még ma is érvényesnek tűnő – megjegyzések, amelyeket az idős főpap a román világról, adminisztrációról naplójában rögzít. Hatvanöt éves fejjel kellett egyházát átvezetnie az új hatalmi keretek közé. 1926-ban az egyház megadóztatása kapcsán így elmélkedik: „Romániában ne számíts se rendre, se tisztaságra, se tisztességre. Itt az evangéliumot furcsán alkalmazzák: ne tudja a te jobb kezed, mit mível a bal, azt jelenti, hogy az nem ér semmit, amit tegnap mondtam, mert a tegnap nem ma. Így van mindenfajta joggal, és ezért minden jog egyben jogtalanság. Lám, ami folyó hó 6-án ténynek látszott, ma gúny.” Az ország gazdasági csődje nyomán 1930-ban írja: „Románia magasztalt kincsei és gazdagsága a rablógazdaság miatt koldus szegénységgé változott, az ország csődbe jutott, s most úgy akarnak kiegyeztetni, hogy a kisebbségeket megfosztják az államsegélytől is.” Az év végén a csődöt azzal magyarázza, hogy pár ezer főtisztviselő „az elfoglalt állások kizsákmányolásával” megszédte magát. 1934-ben a kómáli tetőről végigtekintve Kolozsváron szomorúan jegyzi meg: „...szemléltük ezt a terpeszkedő várost. Mintha ész nélkül kalandozna, mindenféle rakatja az emberfészkeket, melyeknek lakóház a nevük. A románok lopott pénzzel díszeseket, a magyarok nyomortanya viskókat tákolgatnak, s a város terjed vadul esztelenül. Ha a szemlélő nem tudná, hogy az az őslakók és tulajdonosok bőrére, kárára, halálára megy, szemlélő maradna. Így szenvedője a gyorsan haladó magyar pusztulásnak.” Mikor 1937-ben a

világpolitikában új szelek kezdenek fújni, ilyen vallomást tesz: „Nekünk magyaroknak itt az élet olyan, mint erdőben a szegény őzeké meg a nyulaké, akik tudják, hogy szívtelenül lesnek rájuk. Ezek a rumunok sehogy sem akarják elhinni, hogy aminek kezdete volt, vége is lesz. Ők ingyen kapták a franciák ingyen kegyelméből [Erdélyt] s kezdik megszokni, csak az a csúnya szó, *revisio*, bántja őket. Most az olasz király budapesti látogatása nagyon izgatja őket.”

Boros harcos egyéniség volt, aki a belső ellenzékkel, de az állami hatalmasságokkal is szembeszállt. Hitt a magyarság és egyháza erejében. „Nekünk jövőnk van, mert múltunk megedzett” – jelenti ki 1932 januárjának első napján a rá váró csatákról elmélkedve. 1937 májusában, mikor már feje felett gyülekeztek a fellegek, kijelenti: „Ha előlről kezdhetném, ugyanazt az utat járnám végig Tordátfalvától Kolozsvárig. Lennék tanuló, de abban a reményben, hogy tanítóim tanultabb és jobb tanítók lennének, mint akkor. Lennék a papok tanítója és serkentője. Megválogatnám a tanulókat, hogy jobban lelkesülők legyenek pályájuk iránt.”

Tanulságos elolvasni Boros György naplójegyzeteit. Egy szenvedélyes ember egyéni vélekedéseit ismerjük meg. Ítéletei – főleg vetélytársait illetően – sokszor egyoldalúak, de betekintést engednek az egyházi élet két világháború közti belső dinamikájába. Sajnos, ez a hatalom körüli küzdelem nemcsak az unitáriusokra, hanem a reformátusokra és a katolikusokra is jellemző volt az 1930-as években.

A naplókiadás egy új sorozatot indít: Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai. A sorozatszerkesztést az egyház két fiatal historikusa, Kovács Sándor teológiai tanár és Molnár B. Lehel levéltáros vállalta magára. A két egyházi intézmény birtokában levő, eddig alig ismert-hasznosított kéziratokat, dokumentumanyagot akarnak közzétenni. Ehhez csak sok szerencsét kívánhatunk! A jelenlegi kötetet is ők ketten rendezték sajtó alá. Igen alapos munkát végeztek: 233 számozott jegyzet, személynévmutató, helységnévmutató és Boros családfája segíti a tájékozódást. Véleményünk szerint a jegyzetek közt csak azok a személyek kellene, hogy szerepeljenek, akiknek a Borossal kapcsolatos viszonyáról valamit mond a szerkesztő. A többi személy a névmutatóba kerülhetett volna. Úgy hasznosan kiegészítenék a Kelemen Miklós-féle igen hiányos *Unitárius kislexikont* (1999). Egy kis levelezéssel a Boros-családfa több hiányzó adatát is pótolni lehetett volna.

Reméljük, hogy az egyháztörténeti kutatások új fejezetének kezdetét jelöli ez a kiadvány. Várjuk a folytatást.

Dr. Gaal György.

GAAL GYÖRGY: *MÚZSÁK ÉS ERÉNYEK JEGYÉBEN*. Dolgozatok Erdély unitárius múltjáról. Kiadja az Unitárius Egyház, Kolozsvár, 2001. 564 oldal + 2 térképmelléklet, keménykötésben.

Köszönjük Gaal Györgynek, hogy az évek során megjelent tanulmányait, könyvismertetéseit kötetbe rendezte. A *Múzsák és Erények jegyében* című kötet két, illetve három részre tagolódik, Tanulmányok, Ismertetések és egy rövid Függelék alkotja. A következőkben, részben eltekintve ettől a felosztástól, megkíséreltem bemutatni a kötetet.

Az Előljárót követően két szorosan egymáshoz kapcsolódó és egymást kiegészítő tanulmány indítja a könyvet: A protestantizmus szerepe művelődéstörténetünkben és Irodalmunk a fejedelemség korában címen. Az előbbi dr. Erdő János felkérésére írta a szerző, s a tanulmány 1996 februárjában a csendesnapok alkalmával hangzott el először, majd az év során a Keresztény Magvetőben nyomtatásban is megjelent. A második írást a Szabadság Erdélyi Híradó című mellékletében folytatásokban közölte. Szinte lehetetlen vállalkozás a protestantizmus művelődéstörténetünkben betöltött szerepét néhány oldalnyi terjedelemben bemutatni akkor, amikor ennek könyvtári irodalma van. A szerző – hallgatóságának felkészültségéhez igazítva előadását – tömören, tárgyilagosan vezeti végig az olvasót négy évszázad protestáns irodalmán. Természetesen a Biblia-fordítókkal ismerkedünk meg először, majd a hitviták résztvevőivel, az egyházi irodalommal, a zsoltárfordításokkal és parafrázisokkal, hogy végül Heltai Gáspár és Bornemisza Pál világi prózája bemutatásával búcsút mondjunk a XVI. századnak. A XVII. századi írók közül Szenczi Molnár Albert nyitja a sort. Tótfalusi Kis Miklós, Felvinczi György, Segesvári Bálint, Bethlen Miklós alakja elevenedik meg ebben a részben. A XVIII. század tárgyalásakor a három testőr (Bessenyei György, Báróczi Sándor, Barcsay Ábrahám) mellett Kazinczy, Csokonay képviseli a tollforgatók táborát. Itt kerül sor a nevesebb építészeti és murális festészeti alkotások bemutatására. A reformkor neves egyéniségeit Kriza, Bölöni, Szentiváni, Kővári köré csoportosítja a szerző, s ezzel már át is vezeti olvasóit a XIX. századba, hogy aztán a huszadik század nagy protestáns íróegyénségeit ismertesse. A protestáns felekezetek mindenikét felölelő, mi több, a katolikus szerzők munkásságát is méltató tanulmány olvasmányos, objektív bemutatása protestáns egyházaink művelődéstörténetünkben betöltött szerepének. Az Irodalmunk a fejedelemség korában c. tanulmány bővebb feldolgozása az imént ismertetett anyagnak, itt a szerző részletekbe menően tárgyalja az erdélyi fejedelemség 150 éves történetének irodalmát.

A soron következő négy tanulmány: Az unitárius iskolaügy történeti vázlat, A tordai unitárius iskola az erdélyi művelődés szolgálatában, A kolozsvári Unitárius Kollégium diáklapjai és a Kolozsvári Kollégium értesítői című tanulmányok, valamint az Ismertetések részben A székelykeresztúri gimnázium

legújabb története az egykori unitárius kollégiumok múltjához kapcsolódó írások. Ha rangsorolni szabad, akkor ezekben a tanulmányokban mutatkozik meg Gaal György hatalmas tudása és szerelme mindaz iránt, ami kolozsvári és valamilyen módon munkahelyéhez, az unitáriusok által a múzsáknak és erényeknek szentelt iskolaépülethez, ennek tudós tanári karához, egyszóval múltjához kapcsolódik. A kivételt erősítő szabály a tordai unitárius iskola történetének ismertetése, hosszabb lélegzetvételű tanulmány. A szerző öt korszakra osztva ismerteti a nagy múltú intézmény történetét. A kezdetektől a labanc pusztításokig, a hagyományos középtanoda száznegyven éve (1711-1849), a megújulás útján (1850-1878), beolvadás az állami iskolahálózatba (1878-1908) és végül a feltámasztott és megfojtott főgimnázium (1919-1923) című részek ismertetik meg az olvasóval a tordai unitárius iskola történetét.

Két adattár gazdagságú tanulmány a diáklapokat és a kollégiumhírdesítőket ismerteti, olyan aprólékos pontossággal, ami egyenesen ráhangolja az olvasót a következő két tanulmányra: A Dávid Ferenc Egylet és kiadványai és Unitárius épületek és építkezések az egykori Magyar utcában címűekre. Az első tanulmány részletező, szinte szőrszálhasogató pontosságával inkább a szakma megszallottjainak szól, míg a második, noha hasonlóan részletes, nagyobb olvasóközönségre tarthat számot. A Magyar utcai építkezések történetét nyomon követő olvasó előtt minden ház megelevenedik, és beszélni kezd. Megjelennek lakói: püspökök és tanárok, kolozsvári polgárok, orvosok és művészek, azok, akiről az előző fejezetekben olvastunk. A tanulmányból idézzük a következőket: „A nyugati részen egykor álló Belső Magyar utca 7-es számú földszintes ház megvételét 1784 februárjában határozták el az unitáriusok, mivel a kollégiummal csaknem szemben van, és megfelel professzori lagnak. Telegdi István városi szenátortól vásárolják, akkor Konrád János kalapos lakik benne, s első tanár-lakója Lázár István, a leideni egyetem filozófiai doktora, újonnan kinevezett kollégiumi rektor. Két év múlva, 1786-ban őt választják püspökül, s negyedszázados egyházvezetői munkálkodása idejére esik a legtöbb unitárius építkezés. Az elnyomatás valamelyes enyhültével 38 templom, torony és iskola épül fel, köztük a kolozsvári templom és iskola is. Lázár püspökké választásakor nem foglalja el a Belső Közép utcai házban a már hagyományossá vált szuperintendensi (püspöki) lakást, s azt a templomépítés költségeinek fedezésére 1796-ban el is adja a városnak a kolozsvári eklézsia. (...) Itt lakott püspökként Körmöczy János 1812–1836 között. (...) Utóda Ótordai Székely Miklós volt 1838–1843 között a püspöki székben, őt pedig Aranyosrákosi Székely Sándor követte 1845–1852 között. Ők azonban – úgy tűnik – már nem foglalják el a lakást, hiszen tanárrá választásától, 1837-től Brassai Sámuel lakott itt édesanyjával.”

Brassai Sámuel és a kolozsvári Unitárius Kollégium c. tanulmány a Kollégiumtörténehez kapcsolódik Brassainak, az iskola névadójának bemutatásával.

A millennium Kolozsvárt, Kövály László és Kolozsvár és a Jakab Elek és Kolozsvár c. tanulmánnyal városközelben maradunk, és a száz évvel ezelőtti

kincses Kolozsvárnak lehetünk lakói, és bár szerényen, de együtt ünnepe-
hetjük a millenniumot száz évvel ezelőtti polgártársainkkal.

Köváry László és Jakab Elek, Erdély és Kolozsvár tizenkilencedik száza-
di két legnagyobb történészenek bemutatását a két évvel korábban megírt
könyvismertetés is kiegészíti Köváry László utazási rajzai, valamint Jakab
Elek válogatott tanulmányai címen. A tanulmányok megírására évfordulós
megemlékezés adta az indítást. 1994-ben Köváry születésének 175. 1997.
októberében Jakab Elek halálának 100. évfordulójára emlékezett az EMKE,
az EME, a Kelemen Lajos Műemlékvédő Társaság és természetesen az Uni-
tárius Egyház. A szerző e két tanulmánnyal adózott a neves történészeknek.

A Berde Áron pályája a tanügy és tudomány szolgálatában és Orbán
Balázs halála és temetése c. dolgozat is évfordulóra íródott. Előbbit 1991-
ben készítette a szerző az EME megbízásából a Berde halálának centenári-
umára, utóbbi dr. Erdő János felkérésére, Orbán Balázs halálának századik
évfordulójára írt dolgozat. E dolgozat szorosan kapcsolódik a kilenc évvel
korábban megírt A Székelyföld Leírása – új köntösben című könyvismer-
tetéshez.

Bizonyára családi örökség a szerző orvostudomány iránti vonzalma. Jelen
kötetben két tanulmány is Kolozsvár neves orvosairól szól, az elsőben a
szerző Orvosdoktorok a kolozsvári Unitárius Kollégium tanári karában
címűben kilenc orvosdoktor tanárnak rajzolja meg a portréját: Csandái Pál
(1572–1636), Ozdy Tamás (†1663), a Dálnoki testvérek, Mihály (1612–
1648) és Lőrinc, Árkosi Gelei Benedek (†1647), Rákosi Nagy Boldizsár (?),
Bölöni Benkő Sámuel (1654?–1683) és Kolozsvári Dimien Pál (1655–1720)
alakját idézi fel.

A második tanulmányban id. Gyergyai Árpádnak, a vérátömlesztés és az
antiszeptikus sebészet úttörőjének születése százötvenedik évfordulóján állít
emléket.

Sztána és az Éjszakiak című tanulmány tulajdonképpen egy üdülőtelep
krónikája, amint az eredeti címén is szerepelt. A Nerlinger/Ejszaki család
történetét ismertetve Sztána aranykorába nyerünk bepillantást.

Az utolsó két tanulmány – Kelemen Lajos marosvásárhelyi diákévei és
Gyallay Domokos, a néptanító regényíró – kötetbevezető tanulmányként je-
lent meg, és szerencsés gondolat volt ebben a kötetben is megjelentetni.

A tizenhét könyvismertetésből négyet bemutattunk, a fennmaradó tizen-
három mindenike említésre méltó, és valamennyi az unitárius múlthoz vala-
milyen módon kapcsolódó kötet ismertetéseként látott napvilágot. Könyvis-
mertetést olvashatunk a nemrég elhunyt Tóth István humanista költőket be-
mutató fordításáról, az unitárius nyomdatörténetéről, az unitárius kollégium
kézirattár katalógusáról, Tiboldi István tanítómeséiről, Barabás Miklós ön-
életrajzáról, Böhm József és Varga Béla filozófiai rendszeréről, Dávid Lász-
ló és Kelemen Lajos művészettörténeti tanulmányairól, Mikó Imre jogi-nem-
zetiségi tanulmányairól és csendes Petőfi utcájáról, valamint Török Tamás
Erdélyi Mefisztójáról.

Végül a függelékben Gaal György két igen fontos dokumentumot tesz közzé. Az első II. József 1781-es Türelmi Rendeletének fordítása, a nyelvész tette erőpróbára. A latinból fordított szöveg a cenzúra miatt nem jelenhetett meg az 1981-re tervezett emlékszámban. Gaal György fordítása mai nyelven, közérthetően szólaltatja meg a Türelmi Rendeletet, de nem hallgathatjuk el, hogy a szebeni Hochmeister Márton nyomdájában 1781-ben magyarul kinyomtatott törvény szövege patinásabb és ízelesebb, korhűbb, mint a kétszáz évvel később készült fordítás.

A kötet utolsó írása Aranyosrákosi Székely Sándor püspökké választásáról és beiktatásáról közöl ma már unjkumyszámba menő sajtódokumentumokat.

Befejezésül mi mást mondhatnánk, mint azt, hogy köszönjük a szerzőnek a kötetet, erőt, egészséget kívánunk, és reméljük, hogy hamarosan Gál Kelemen életrajzát bemutató kötetét köszönhetjük. Úgy vélem, A Múzsák és erények jegyében c. kötet nem hiányozhat egyetlen unitárius értelmiségi könyvespolcáról sem.

Végül néhány apró észrevétel: Irodalmunk a fejedelemség korában c. fejezetben, a 38. oldalon az áll, hogy I. Rákóczy György Péchi Simont szombatoságáért vetette börtönbe és „Péchi fogsága idején szektája részére zsoltárokat fordított, a Talmud egyes részeit tolmácsolta, ima- és szertartáskönyvet állított össze.” Az 1638-ban másodjára is fogságba vetett agg Péchi nem ekkor fordított, hanem 1624-ben, amikor kancellárként hűtlenség és hazaárulás gyanúja miatt Bethlen Gábor fogságba vetette. A szombatos irodalom kidolgozása, a fordítások, a Talmud kommentár tehát 1624-et követő időre tehető.

Az unitárius iskolaügy történeti vázlata. Egy Lexikon-szócikk adatai c. tanulmányban az 59. oldalon az áll, hogy: „1676-ból való a kollégium belső rendjét rögzítő első szabályzat, mely 1839-ig maradt érvényben, megszabta a belső önkormányzatot.” A szedő a dátumot a gépiraton elnézhette, mert a kollégium első szabályzatát Csanádi Pál állította össze és rektorsága alatt, 1626. június 24-én hirdettette ki Köpeczi Beke Miklós szeniorral. Ugyanitt Heltai Gáspár író és nyomdász a kollégium tanárai közé sorolja be a szerző. Az 1568-ban unitáriussá lett iskola tanári és iskolai névjegyzékében sehol nem szerepel Heltai neve. Bogáti Fazakas Miklósról biztosan tudjuk, hogy tanított az unitáriusok kolozsvári iskolájában, őt viszont a humanista műveltségű tanárok sorából felejtik ki a szerző.

Brassai Sámuel és a kolozsvári Unitárius Kollégium c. tanulmányban a 261. oldalon az Egyházi Képviselő Tanács helytelenül van írva, egy sorral lennebb pedig a Főtanácsra történik hivatkozás, jó lett volna a nagybetűs használat.

A millennium Kolozsvárt c. tanulmányban a 242. oldalról tördeléskor lemaradt Sándor József keresztneve, így a szöveg meglehetősen furán hangzik: „Ez alkalomból Sándor összeállította A magyar stb.”

A kötetben nagyban megkönnyíti a tájékozódást a névmutató, elkészítője sajnos csak a 40. oldaltól kezdődően jelölte a neveket, és ennek követke-

ményeként hiába keressük a névmutatóban: Abády Benedek, Barcsay Ádám, Báróczi Sándor, Bessenyei György, Berde Mária, Batizi András, Bél Mátyás, Bonfini, Dévai Bíró Mátyás, Farkas András, Gy. Szabó Béla, Hermányi Dienes József, Hess András, Horthy Miklós, Huszár Gál, Hoffgreff György, Izsó Miklós, Komjáti Benedek, Lónyai Menyhért, Magyar István, Nádasdy Tamás, Ozorai Imre, Péchi Simon, Pesthi Gábor, Sylvester János, Szkárosi Horváth András, Szegedi Kis István, Szontagh Gusztáv, Tolnai Lajos nevét.

A nyomtatás néhol elmosódott, helyenként egyáltalán nem olvasható. A címlap grafikája kiváló, szint azért jobbat is lehetett volna választani.

Kovács Sándor

ESZMÉK – GONDOLATOK*

Sokat kell az embernek olvasni, hogy megtudja, milyen keveset tud.
(Lao-Ce)

A könyv a lélek orvossága. (Diodorosz)

Szoba könyv nélkül olyan, mint test lélek nélkül. (Cicero)

Szabad idő könyv nélkül halál, élve eltemettetés. (Seneca)

Ne haragudj az emberekre, akik tanulmányaidban megzavartak, mert ha nem volnának emberek, kiknek szolgálnál, miért olvasnál oly könyveket, amelyekben azt olvashatod, hogyan szolgálhatod jobban az emberek érdekét? (Epiktetosz)

Őrizkedj attól, akinek csak egy könyve van. (Aquinói Szent Tamás)

Mi másért olvasunk könyveket, ha nem azért, hogy a jó példákat látva a jót kövessük, a rosszat pedig kerüljük? (Hunyadi Mátyás)

Mikor pénzem lesz majd, először könyveket vásárolok s csak azután ruhát. (Erasmus)

A könyv ne csak barátunk, hanem ellenfelünk is legyen: értsük meg, de vitatkozzunk is vele. Az olvasás csak így válik hasznunkra. (Diderot)

Egy könyvet csak akkor lehet megbocsátani, ha tanulni lehet belőle valamit. (Voltaire)

Az ember megszokja, hogy jól beszéljen, ha gyakran olvassa azokat, akik jól írtak; valósággal természetünké válik, hogy minden erőlködés nélkül, egyszerűen és nemesen fejezzük ki gondolatainkat. Nem tanulás ez; nem kerül semmiféle fáradságba, ha azt olvassuk, ami jó, és csakis azt olvassuk. Más mesterünk nincs is, mint élvezetünk és ízlésünk. (Voltaire)

Egy könyv gyakran egy egész életre olvasóvá tesz, vagy egy egész életre elront egy embert. (Herder)

A könyvek nem teszik az embert jóvá vagy rosszá, de jobbá vagy rosszabbá igen. (Jean Paul)

Sohase vásárolj magadnak könyvet anélkül, hogy belenéznél. (Joubert)

Úgy tűnik, mintha egyes könyveket nem azért írtak volna, hogy valamit is tanulni lehessen belőlük, hanem azért, hogy kiderítsük: mi mindent tud a szerzőjük. (Goethe)

---

* Az olvasás évében – stílszerűen – a könyv és olvasás szeretetének hitvallóitól válogattunk gondolatokat, az ókortól napjainkig.